

Demokrácia és alkotmányosság

A demokrácia kifejezés ma afféle ősrégi szemétdomb, amelyre két és fél ezer év óta megállás nélkül hajigálják ki a konyhai hulladékot.

(Robert A. Dahl)

I. Az állam minősége

Szinte megállás nélkül tartanak azok az erőfeszítések, amelyek a ma és a közeli vagy távolabbi múlt államainak demokratikus,¹ alkotmányos,² jogállami,³ vagy éppenséggel totalitárius⁴ tulajdonságait próbálják meg rendszerbe foglalni. A törekvések legfőbb mozgató oka minden bizonnyal az ember fogyatékos megismerő-képességében rejlik. A rettentően komplex jelenségek elfogadhatóbbá, "humánusabbá" válnak, ha – legalább átmenetileg – áttekinthető törvényszerűségeket sikerül szembeszegezni ismeretlen vonatkozásaikkal. A komplexitásuk miatt ellentmondásos hatalmi jelenségek sokkal nehezebben legitimálhatóak, mint azok, amelyek valamely elv alapján homogénnek tekinthetőek. Az ismerni vélt általános és a teljes körűen meg nem ismerhető egyedi egymásra vonatkoztatása a felvilágosodás – egyesek szerint kétes értékű de ma kétség kívül uralkodónak mondható – dialektikája.⁵ Ha kultúrkörönként vitatott is, hogy a rendszerezés reménytelen erőfeszítésében vagy az áttekinthetetlenség derűsen békés elfogadásában áll-e az ember világgal szembeni bölcsessége, annak elfogadása azért összhangban van az emberi természettel, hogy a jelenségek érdemesek a gondolati meghódításra.

Érdekes – bár nagyon is érthető – módon ennek a gondolati meghódításnak az emberi kapcsolatok körébe tartozó jelenségek állnak a leginkább ellen. Minden rendszerező és megértési kísérlet ellenére az állam megszüntethetetlenül gyakorlati képződménynek bizonyult. Ennek talán az az oka, hogy az állam sokkal kevésbé az adott emberi gondolkodástól elválasztható fikció, mint azt az egyes emberre nézve kényelmesen feltételezni lehetne. Miközben valaki az állam demokratikus, alkotmányos,

¹ Vö. pl.: Robert A. Dahl: *Pluralist Democracy in the United States*. Chicago: Rand McNally 1967.

² Vö. pl.: Carl J. Friedrich: *Verfassungsstaat der Neuzeit*. Berlin – Göttingen – Heidelberg: Springer 1953.

³ Vö. pl.: Philip Kunig: *Das Rechtsstaatprinzip*. Tübingen: J.C.B. Mohr 1986.

⁴ Vö. pl.: Carl Schmitt: *Die Diktatur*. München – Leipzig: Duncker und Humblot 1928.

⁵ Vö.: Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt aM.: Fischer 1969.

jogállami vagy totalitárius minőségéről beszél, valójában saját tulajdonságait, értékeit vetíti ki és ismeri fel szeretett, gyűlölt vagy éppen közömbös államában. Éppen az ember és az állam között megszüntethetetlenül fennálló antropomorf kapcsolat miatt nincsen homogén minőségű állam. Minden állam sok és szükségképpen ellentétes tulajdonságot egyesít magában. Még akkor is, ha tagadhatatlan, hogy minden államnak vannak meghatározó tulajdonságai. AZ egy sajátosságot elméleti szükségszerűséggé formáló teóriákhoz azonban úgy kell viszonyulni, mint az emberi gondolkodás kognitív disszonanciájához: azok a tulajdonságok, amelyekről meghatározott vonatkozásokban nem beszélünk, azért még léteznek. Az állammal kapcsolatos ismerethez és önismerethez – ezek szerint – az tartozik, hogy valamely kívánatos állami minőségből nem lehet következtetéseket levonni az ellentétes tulajdonságok megszüntethetőségére. A gyakorlatiasság – az állam esetében is – szigorú korláta a normativitási igényeknek.

II. A legitimitás szükségessége és forrásai

Az állam minőségével kapcsolatos rendszerezési és igazolási problémák a politikai és jogi értékfilozófiák legfontosabb és teljes körűen meg nem válaszolható kérdései közé tartoznak. Az állam értéke nem önmagában van, hanem a valamely számára – legalább részben – külső célokhoz való viszonyban. E célok értékét és értelmét minden olyan állam igazolni köteles, amely a társadalomtól többé-kevésbé elkülönült rendszert alkot. A legitimitás eszerint az állam létének és működésének végső érvényességi alapja. Mivel a legitimitás körébe tartozó érvényesség "végsőként" van definiálva, ezért a legitimitás általában nem gyakorlati kategória. Ezzel szemben a közvetlen érvényesség követelményeit megfogalmazó legalitás éppenhogy gyakorlati. Egy adott állam legitimitását lehet szélesíteni vagy mélyíteni, eredményesen kétségbe vonni azonban csak ritka határhelyzetekben (az ellenállási jog gyakorlása során vagy forradalomban) lehet. Mindamelltt szükséges leszögezni, hogy minél vitathatóbbak – dogmatikai és etikai értelemben – az állam számára követendőként megfogalmazott célok, annál inkább fennáll a legitimitással összefüggő igazolási szükséglet.

Az igazolási kötelesség a politikai gondolkodás szekularizációjának következménye. Ennek alapvető feltétele, hogy a hatalomgyakorlás szubjektív minőségének érvei és az állam személytelen intézményrendszere legalábbis két önálló vonatkozást jelentsen, ám a szekularizáció alapvetően mégis azzal következik be, hogy az állam – mint személytelen intézmény- és funkciórendszer – válik a legitimitációs érvelés döntő vagy kizárólagos tárgyává. A legitimitás tehát akkor válik igazán problémává, amikor a személyes hatalom (az uralkodó) és az intézményes hatalom (az állam) nem azonos fogalmakat takar. A legitimitáshoz vezető igazolás szükségessége továbbá csak akkor alakulhat ki, amikor egy jelenséggel kapcsolatban az apologetika és a kritika két viszonylag önálló gondolati rendszerként megszerveződhet.

A legitimitáció forrásaként bármely igazolási és érvelési rendszer számításba jöhet. A legitimitás tartalmilag természetesen nem független az értékektől, de mégis értékközömbös. Mindemelltt a legitimitás alapjául szolgáló igazolási eljárásnak két alapfeltételt mindenképpen teljesítenie kell. Az első feltétel az, hogy az igazolás alapjául szolgáló érték a tényleges vagy az esélyes hatalom által elfogadható és elfogadtatható érték legyen. A legitimitáció szempontjából minden érték számításba jöhet, ha azok a politikai hatalom igazolására alkalmasak. A legitimitációs értékválasztás a politikai

döntés természetéhez és nem az adott érték minőségéhez igazodik. Nincs olyan érték, amely egy adott politikai hatalmat szükségképpen legitimálhatja. Ennek alátámasztására elegendő arra utalni, hogy ugyanaz a politikai hatalom ugyanazon értékrend alapján egyszer legitimnek, majd illegitimnek is bizonyulhat. A legitimitás megőrzéséhez a hatalomnak időnként értéket kell váltania. Az érték-közömbösség bizonyítéka az is, hogy egyaránt sikeresen igazolható a diktatórikus és a demokratikus hatalomgyakorlás, a hatalomgyakorlás kollektivistá és individualista módja, a hatalomgyakorlás mindenekfelett álló hatékonysági elve és a mérsékelt hatalom tanácsstalansága. Mivel a legitimitáció – filozófiai vonatkozásai dacára – priméren hatalmi kérdés: az az érték, amelynek nincs esélye arra, hogy a politikai hatalom szerveződésének elvévé váljon, legitimitációs viszonyításként nem funkcionálhat. Ezért – bár "értékességük" nem kétséges – a legitimálásban nem játszhatnak szerepet az esztétikai értékek, de a radikálisan individuális morál értékei sem. Minthogy a legitimitás hatalmi kérdés, nyilván nem mellékes, hogy az értékvonatkozások alapja egyetlen hatalom, avagy a versengő hatalmak sokasága. A plurális hatalmi szerkezet a legitimitási értékrend pluralitását is maga után vonja.

A második feltétel, hogy a legitimitás megalapozására szolgáló értékek és argumentációk kielégítsék az elméleti igazolás módszertani és logikai követelményei. A sikeres legitimitáció így mindig egy gondolati eljárás formájának a következménye is. Kialakult és működő hatalmi rendszerekben a legitimitás alapjául szolgáló értékek nagyjából adottak, legfeljebb fontossági sorrendjük mutat változékonyságot. Bizonyos idő elteltével a hatalomgyakorlás értékrendje tradícióvá válik. Az ilyenkor szokásos legitimitációs eljárásban már csak látszólag foglal el központi helyet az igazolás viszonyítási pontjául szolgáló érték. A meghatározó szerep valójában az igazolás módszertani és logikai eljárását illeti meg. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a legitimitás értékrendjének tradícióvá válása esetén rendszerint bekövetkezik az igazolási módszer "ellustulása". Ha a legitimálás meg akarja őrizni hatásosságát, akkor az igazolási eljárás egyre hosszabb láncolatára van szükség. Míg a legitimitás megalapozására alkalmas értékek felbukkanása idején a jelszószerű – azaz rövid láncolatú – igazolási mód is megfelelően hatásos lehet, addig a legitimitációs értékek "öregkorában" kiterjedtebb és összetettebb igazolás szükséges. Ennek elmaradása első lépésben a legitimitási közömbösség, majd a legitimitási deficit egyik – ha nem is egyedüli – oka. A legitimálás módszere alkalmas lehet az állam minőségét meghatározó értékek frissen tartására, de elhervasztására is. Nem véletlen, hogy a jelzett variációs gazdagság miatt többen rokonságot látnak a legitimitás a demagógia között.⁶

A legitimitációs elméletek voltaképpen a racionális természetjogi gondolkodás megjelenésével bukkantak fel, mert ezzel a gondolkodási stílussal jelent meg a formai argumentáció korában soha nem tapasztalt ereje. A racionális természetjog volt az a jogfilozófiai irányzat, amely a kijelentések igazságát az érvelés metodológiájára alapozta. A legitimitás körüli érvek ma is az állam- és jogfilozófia területére tartoznak, ám a legitimitáció módszertani vonatkozásai ma már alig játszanak szerepet. Ez annál inkább sajnálatos, mert a legitimitás határait és korlátait éppen az érvelés metódusa alapján lehet megítélni. Enélkül a legitimitás könnyen univerzális érvényű és korlátlan hatókörű jelenségnek tűnhet. Ezt az univerzalitást és korlátlanságot még csak fokozza, hogy metajurisztikus eredete ellenére ma a legitimitás számos vonatkozása a pozitív

⁶ Ld. erről: Sajó András: Az önkorlátozó hatalom. Budapest, KJK-MTA ÁJI 1995. 75. p.

jognak is része, így filozófiai érvényessége jogi érvényességre is igényt formálni látszik. Ezekkel a látszatokkal szemben nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy a legitimitáció – a legitimitás – az igazolás belső sajátosságai miatt soha nem univerzális, soha nem korlátlan. Egy adott állam többféle minősége tehető ugyan olyan módon hibátlan legitimitációs érvelés alapjává. Az államnak egyidejűleg több egymásnak határt szabó legitim tulajdonsága, minősége is létezhet, sőt a valóságban létezik is. A legitimitásra nem a kizárólagos érvényesség, hanem a konkuráló arányosság a jellemző.

Bár a legitimitáció forrása – tartalmát tekintve – elvileg bármely érték- és érvrendszer lehet, a tapasztalatok azt mutatják, hogy hosszú ideig három – igaz, mindegyik külön-külön is több változatlan – elméleti konstrukció elégtette ki a már említett igazolási követelményeket. A legitimitáció fő forrása a tradíció, a racionalitás és a demokratizmus. A legitimitás e három forrása történelmi koronként eltérő súllyal – néha egyenesen kizárólagos érvénnyel – szerepelt az igazolási elméletekben. Mindemellett mindhárom legitimitációs forrás az állam létező és lényeges minőségeit fejezi ki, így azt kell állítani, hogy egyik legitimitációs forrás sem kizárólagos és teljes körű. Az állam adott – és értékesnek tartott – minőségét a tradíció, a racionalitás és a demokratizmus egyszerre és együtt határozza meg. Miközben az állam legitimitásának magas foka mindhárom legitimitációs forrásból táplálkozik, van persze a legitimitásnak ígéretesebb, "esélyesebb"⁷ forrása, s van olyan is, amelynek "éltető ereje" csalóka illúzió.

Különösebb bizonyítás nélkül is elfogadható, hogy a legitimitás megteremtésében a tradíciónak nem csupán történelmi, hanem mindenkori jelentősége van. Azt a vélelmet, amely egy adott hatalomgyakorlási forma legitimitása mellett fennáll, éppen a tradíciói, azaz a gyakorlatban igazolt szokásszerűség tapasztalata alapozza meg. A tradíció ma is betölti ezt a "tehermentesítő" szerepet: a létező tradíció fényében a legitimitás nem szorul minden pillanatban bizonyításra. Éppen ezért az a politikai rendszer, amely nem képes tradíciókat kialakítani, s azokra támaszkodni, ugyancsak ingatag legitimitásra számíthat.⁸

Azzal már az abszolutista természetjogászok is tisztában voltak, hogy a legfeltétlenebb hatalmi elvek érvényét is kikezdi a hatástalanság. Az uralkodó szuverenitást az érték- vagy másféle relativizmussal éppen nem gyanúsítható Hobbes is a hatékonyság miatt tartotta korlátlanoknak és visszavonhatatlannak. A hatékonyság a racionális hatalomgyakorlással érhető el. Az irracionális, az önkényes hatalomnak lehetnek ugyan minden másnál hatékonyabb cselekvési formái, összességében azonban az irracionális hatalomgyakorlás társadalmi és politikai költségei olyan magasak, hogy önmaga hatékonyságát emészti fel. Elvileg bármilyen politikai rendszer működhet a racionalitás elve alapján, s a tapasztalatok azt mutatják, hogy a racionális hatékonyságnak a legitimitás megteremtésében viszonylag önálló értéke van.⁹

Ma mégis a legitimitás demokratikus formája mondható szinte egyeduralkodónak. Alig van alkotmány, illetve állami berendezkedés, amely ne a demokratizmus mércéihez viszonyítaná magát. A demokratizmus értéke valószínűleg annak köszönheti "népszerűségét", hogy ez a politikai elv képes a társadalmi egyenlőség és a gazdasági verseny más vonatkozású eszményeivel a leginkább összhangba kerülni. Némi cinizmussal azt is lehetne mondani, hogy a demokratizmus elve a befolyását

⁷ Vö. Max Weber: *Gazdaság és társadalom* I. köt., Budapest, KJK 1987. 60. p.

⁸ Ld. erről részletesen Samuel N. Eisenstadt: *Tradition, Wandel und Modernität*. Frankfurt aM.: Suhrkamp 1979.

⁹ Ld. erről Karl Homann: *Rationalität und Demokratie*. Tübingen, J.C.B. Mohr 1988, 66 skk. p.

vesztett politikai filozófia bosszúja azért, mert a társadalom szociológiai és a gazdaság közgazdasági folyamatai nem az ő tételei szerint alakulnak.¹⁰ A továbbiakban azt kívánom kimutatni, hogy az állam kívánatos céljai – és általában: minősége – nem kizárólag (s ma már nem is elsősorban) a demokratizmus elveihez és követelményeihez igazodnak. A demokrácia hatóköre a mai államban – elvileg és gyakorlatilag egyaránt – korlátozott, így a legitimálás érdekében is csak korlátozottan alkalmazható. A demokratikus legitimitás fogyatékoságai és belső ellentmondásai túlságosan nagyok ahhoz, hogy a "kívánatos" állam minőségének megalapozására alkalmasak legyenek.

III. A demokrácia tartalma és alakzatai

A demokrácia fogalma – eredeti jelentésének (demosz: nép, kratosz: uralom) – megfelelően azt a politikai berendezkedést jelentette, amelyben a hatalmat a "nép" gyakorolja, vagyis a "nép uralkodik", s először minden valószínűség szerint Herodotosznál (i.e. V. sz.) fordult elő. A demokrácia fogalma és gyakorlata már a klasszikus görög államelméletben is számos változáson ment keresztül, két alapvető tartalmi követelménye azonban mindvégig megmaradt. Eszerint demokráciáról akkor beszélhetünk, ha a nép közvetlenül gyakorolja a hatalmat és a hatalomgyakorlás tartalmát a többség akarata formálja. Főként az ókori történetírók leírásaiból ismeretesek azonban a görög demokrácia fogyatékoságai is. Elsősorban az, hogy a "nép" fogalma a polgárok – mai ízlésünk szerint megengedhetetlenül – szűk körét fogta át, másrészt az, hogy a közvetlen hatalomgyakorlás alapvetően a tisztségviselők és a méltóságok megválasztásában fejeződött ki. A demokrácia tehát kevesek ellenőrző és kritikai hatalmát testesítette meg a még kevesebbek gyakorlati hatalma felett. Ezeknek a szociológiai és politikai tényeknek elméleti értelmezését a korabeli államelmélet jórészt nem adhatta meg. A demokrácia legnagyobb ókori kritikusa: Arisztotelész is igazságosság- és erénytani szempontból közelített a problémához.¹¹ Az állam célja a közjó megteremtése, olyan uralmi forma megvalósítása, amely mindenki számára egyaránt előnyös. A közjó szolgálata a legfőbb politikai és személyes erény. A demokrácia azért elfajzott kormányforma, mert a politikai erény nem függhet a tömeg többségi akaratától. A nép – mint tömeg – egyébként sem alkalmas kiváló erények megjelenítésére, legfeljebb csak átlagos erények hordozója lehet. Ennek alapján a demokráciában a közjó a többség – de nem mindenki – átlagos érdekeinek megvalósítására irányul. Igaz viszont, hogy a demokrácia rendkívül stabil kormányzási forma, mert fenntartása a sokaság, a tömeg érdekeivel összhangban áll, s megszüntetése csupán a kevesek érdeke.

Noha az arisztotelaiánus hagyomány – mindenek előtt Cicero közvetítésével – jelentősen befolyásolta a későbbi politikai gondolkodást, a demokrácia fogalma azonban mégis csak a 18. század közepén bukkant fel ismét. Bár bizonyos lehetséges finom disztinkciókat tenni, mégis állítható, hogy Rousseau "általános akarat", "szuverenitás" és "demokrácia" fogalmi valójában ugyanazt a jelenségekört takarják.¹² Az általános

¹⁰ Vö. James M. Buchanan: Alkotmányos demokrácia, egyéni szabadság és politikai egyenlőség (1985). In: Uő.: Piac, állam, alkotmányosság. Budapest, KJK 1992.. 284 skk. p.

¹¹ Vö. Arisztotelész: Politika 1304a

¹² Ld. eről részletesen Szentpéteri István: A közvetlen demokrácia fejlődési irányai, Budapest, Akadémiai Kiadó 1965. 65 skk. p.

akarata határozatlan és strukturálatlan akarata, s a népszuverenitással azonos értelmű. Ha a népszuverenitás egységes, oszthatatlan és feltétlen, akkor ugyanezeknek a tulajdonságoknak kell kapcsolódniuk a demokrácia fogalmához is. Következésképpen a demokráciának csakis egyetlen, abszolút érvényű formája lehet: az "egybegyűlt nép" közvetlen és minden politikai természetű ügyre kiterjedő törvényhozó cselekvése. A valódi demokrácia a nép korlátlan hatalma. A mindenk felett álló közjónak egyetlen forrása és mércéje van: a nép demokratikusan kinyilvánított akarata. Minden politikai jelenség legitim, ha a nép akarata, a demokrácia elvei szerint keletkezett. Bár a Rousseau-féle radikális közvetlen demokrácia elképzelése – megfelelő gyakorlati kivitelezhetetlenségük miatt – szinte alig találtak követőkre, a totális demokrácia eszményének annál inkább kimutatható a hatása, éspedig mind az elméletre, mind a gyakorlatra. Marx, Engels és Lenin totalitárius demokráciaelméleti fejtegetései a demokratikus legitimitás, a demokrácia elveivel való igazolás nagyszabású kísérletei. A legitimitás megteremtésének az általuk felhozott érvei akkor sem hagyhatóak figyelmen kívül, ha az említett nevek ma már úgyszólván elvétve sem fordulnak elő a tudományos utalások és hivatkozások között. De a politikai gyakorlat is mutat példákat a totális demokrácia megvalósítására. A francia forradalom vagy a magyar tanácsköztársaság demokratizmusa mindemellett már a kevésbé finnyás demokrata legitimátoroknak is okoz némi kellemetlenséget. Úgy tűnik: Arisztotelész klasszikus bölcsességét sok tekintetben nem sikerült a mai napig sem meghaladni. A totális demokrácia, ha nem is szükségképpen, de lehetőségeit tekintve mindenképpen, eltorzult hatalomgyakorlási elv. Általános filozófiai, erkölcsfilozófiai, politikaelméleti és politikai szociológiai nézőpontból egyaránt kérdéses, hogy önmagában a demokrácia elégséges vonatkozási és igazolási alap-e az állami jelenségeket illetően. Megítélésem szerint nem az, a legitimitás vonatkozásában ma a demokratizmus jelentősége meglehetősen túlértékelt.

Még nyilvánvalóbbak a demokratikus legitimitás fogyatékosai és túlzásai az alkotmányjog és annak elmélete számára. Az alkotmányjogban a hatalomgyakorlás jogtechnikailag megragadható elemei a fontosak, s ebben a tekintetben a demokrácia különösen meghódítható területnek látszik. A demokrácia fogalma – és az alapjául szolgáló népszuverenitás – ugyanis jóval szélesebb tartományt fog át, mint amelyet az alkotmányjog szabályozni szokott. Sőt, már magának az alkotmánynak a léte is tagadni látszik a demokrácia klasszikus – és máig is legelterjedtebb – értelmezését, amely szerint ez a néphatalmat és a nép általi kormányzást jelent.¹³ Az alkotmányjog intézményeiben legfeljebb a demokratizmus egyik-másik vonatkozása juthat érvényre, a tulajdonképpeni demokrácia azonban intézménynélküliséget, vagy legalábbis a jogintézmények felett – és nem bennük – létező hatalomgyakorlást kíván. Az alkotmányos jogi intézményrendszer léte szükségképpen korlátja a demokráciának.

Éppen ezért mindig kérdéses, hogy a demokrácia milyen mennyisége szükséges ahhoz, hogy az alkotmányos intézményrendszer keretei között "alkotmányos demokráciáról" beszélhessünk. A demokrácia megvalósulása szempontjából az alkotmányjog a "nép" fogalmát eltérően használja. Van amikor azon csak a választópolgárok összességét érti, más esetben az állampolgárok teljes körét, ismét máskor – az állampolgári minőségtől független – lakosságot. Abból, hogy az alkotmányjog valamilyen vonatkozásban a nép fogalmát legszélesebb értelemben

¹³Ld. pl. Thomas R. Dye – Harmon Ziegler: *The Irony of Democracy* (7th ed.). Pacific Grove: Brooks/Cole 1987. 7. skk. p.

alkalmazza, nem következik, hogy minden lehetséges esetben a legszélesebb értelmezést kellene alapul venni. Ugyanígy nehezen azonosítható az alkotmányjogban hogy a demokráciának mely hatalomgyakorlási formái tartoznak annak lényegéhez. Demokratikus lehet a hatalom egyetlen személy általi megjelenítése is, ha erre a személyre a "nép" demokratikusnak elismert módon ruházta a hatalmat. A demokratizmus követelményét egyébként egyaránt kielégítheti a közvetlen és a közvetett hatalomátvitel is. Más esetekben csak az a forma minősül demokratikusnak, amelyben a nép akarata képviselői közvetítés nélkül, közvetlenül nyilvánul meg. De megfér a demokratikus követelményekkel az a hatalomgyakorlási mód is, amelyben a hatalom hordozójának gyakorlatilag nincs köze a nép akaratához, ám az adott tevékenység közérdekű. Az alkotmányjog szerint a közérdekeségben kimutatható a demokratikus népakarat vétele. A demokratikusnak minősülő hatalomgyakorlási formáknál is ugyanaz a helyzet, mint a nép fogalmának terjedelme esetében. Abból, hogy az alkotmányjog ismer a népakarathoz közvetlenebbül kötődő hatalomgyakorlási formákat, még nem következik, hogy minden hatalomgyakorlási formának ilyennek kellene lennie.

Végül is az állapítható meg, hogy az alkotmányjogban a demokrácia követelményei két vonatkozásban szerepelnek, anélkül, hogy nagyon is eltérő sajátosságait az alkotmányjog terminológia kifejezné. Az alkotmányjogban a demokráciának vannak eljárási és tartalmi vonatkozásai, s ezek alapján szokás a "procedurális demokráciát" és a "lényegi demokráciát" megkülönböztetni. A modern alkotmányjogban a procedurális demokrácia a politikai egyenlőség és a többségi döntés elvein nyugszik. Ezekhez általában hozzá szokták még csatolni – a nép jogilag specifikált fogalmának megfelelően – a teljes körű részvétel lehetőségének az elvét is. A procedurális demokrácia követelményének egyaránt megfelel a közvetlen demokratikus és a képviselői demokratikus forma is. Praktikus okokból ma az alkotmányjogi rendszerek túlnyomó többsége a képviselői demokrácia talaján áll. Kétségtelen, hogy ezzel a demokrácia említett két formája közötti arány felborult, az ebből fakadó legitimitási hiányosságokat azonban a mai politikai rendszerek a közvélemény iránti fogékonyság kimutatásával, illetve a politikai felelősség intézményének működtetésével igyekeznek kitölteni. A folyamatosan működő közvetlen demokratikus formák – komplex politikai viszonyok között szükségszerű – kiüresedése és ellehetetlenülése miatt egyre inkább a közvélemény válik a közvetlen demokrácia pótlékává. A közvéleménnyel azonban az alkotmányjog még annyit sem tud kezdeni, mint az általános demokrácia-fogalommal. Emiatt a demokrácia eredeti követelményei még messzebb kerülnek az alkotmányjog demokratizmust szolgáló intézményeitől.

A modern politikai hatalomgyakorlás feltételei és következményei között a procedurális demokrácia technikái még egy alapvető problémához vezetnek. Éppen a demokrácia e formájának működése eredményezte, hogy a politikai hatalom egyre növekvő mértékben közömbössé vált az értékek iránt. Ebből a helyzetből – ad absurdum – következik, hogy a procedurális demokrácia annak az akaratnak is legitimitást biztosít, amely éppen minden további demokrácia lehetőségét kívánja megszüntetni. A demokrácia fennmaradásának ezért az az alapja, hogy meghatározott értéktartalmak: a demokrácia "lényege" ne legyen demokratikus eljárásban felszámolható. A "lényegi demokrácia" azzal jellemezhető, hogy a többségnek van hatalma (ez voltaképpen

procedurális mozzanat), de a kisebbségnek vannak jogai.¹⁴ Valójában ezek a jogok adják a demokrácia e felfogásának lényegét. A lényegi demokrácia korlátozott demokrácia, s már semmiféle totális elképzeléssel nem fér össze. Sőt, kellő elvi következetesség birtokában az is állítható, hogy a demokrácia procedurális és lényegi szemlélete – és hozzájuk kapcsolódó jogintézmények – csak nagy nehézségek árán vagy egyáltalán nem egyeztethetők össze. A kétféle demokráciafelfogás eltérésére jól rávilágít az a leegyszerűsítő tétel, hogy a procedurális demokráciában a többségi akaratnak mindig érvényesülnie kell, míg a lényegi demokráciában csak akkor, ha az megfelel a mindenkit – a kisebbséget is – megillető alapvető jogoknak. Ezzel elérteztünk a demokrácia korlátozhatóságának problémájához, amely egyben a legitimitás új formájának a szükségességére is rávilágít. Az alkotmányjog is a demokrácia e lényegi formáját tudja jobban beilleszteni a maga jogi és pozitivista logikájába.

IV. Az alkotmányosság következményei

Az alkotmányjog számára a francia forradalom kiemelkedő jelentőségét az adja, hogy megfogalmazta a korlátozott államhatalom eszményét és követelményét. Azóta a korlátlan hatalomgyakorlást megvalósító államok tekinthetik magukat legitimnek, sőt bizonyos értelemben demokratikusnak is, alkotmányosnak azonban semmiképpen sem. Az Ember és Polgár Jogainak Deklarációját megfogalmazó filozófusok és jogászok persze könnyű helyzetben voltak, hiszen racionális természetjog hagyományai még nagyon is élénken éltek emlékezetünkben. Nem volt tehát nehéz felismerniük azt, hogy a "jó", a "kívánatos", az "értékes" államnak korlátozott hatalmú államnak kell lennie. Az említett követelményeknek megfelelő állam csak másodsorban demokratikus, mivel a közjónak nem a demokratikus hatalom az egyedüli, még kevésbé a legcsalhatatlanabb forrása. A közjó eléréséhez számos olyan ösvény vezet, amelyek mentesek az államtól, amelyek ezért társadalmi, sőt egyenesen magánjellegűek. E gondolatkörben fogalmazódott meg az 1789. évi francia Deklaráció nevezetes 16. cikkelye, amely szerint "az olyan társadalomnak, amelyben a jogokat nem biztosították intézményesen és amelyben a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya". Hasonló követelményeket fogalmaz meg az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának az emberi jogokra vonatkozó első tíz kiegészítése is (1791) azzal, hogy a legfontosabb szabadságjogok korlátozását illetően kizárja az egyébként demokratikus alapon működő kongresszus törvényhozó hatáskörét.¹⁵ Az alkotmányosság funkciója, hogy a korlátozott állam illetékességi körét és működését elválassa a társadalom és az egyén magánszférájától, addig a demokrácia elve azokat éppen összekapcsolja. Az alkotmányosság a szabadság elvével teremt új legitimitást.¹⁶

A szabadságra számos tényező jelent veszélyt. A szabadság elvesztését jelentheti a szegénység, a szellemi szűkösség, a szenvedély, a jogfosztottság, de a közérdek

¹⁴ Ld. részletesebben Kennet Janda – Jeffrey M. Berry – Jerry Goldman: Az amerikai demokrácia, Budapest, Osiris, 1996. 40. skk. p.

¹⁵ Vö. Laurence H. Tribe: American Constitutional Law (2nd ed.). Mineola, New York: Foundation 1988. 297. skk. p.

¹⁶ Vö. Friedrich A. Hayek: Die Verfassung der Freiheit. Tübingen: J.C.B: Mohr 1983. 161. skk. p.

korlátlan érvényesítése is. Fundamentális jelentőségű annak belátása, hogy a szabadság személyes élmény,¹⁷ de sajnálatos módon a túlzott személyességnek a jogban – s ebben a sorsban az alkotmányjog is osztozik – nincs helye. Az alkotmányjogi szabadság egyszerűen csak az általánosan kötelező előírásoktól való mentességet jelenti. E szabadság elérésének és megtartásának az állami hatalom vonatkozásában belső és külső feltételei vannak. A belső feltétel a hatalommegosztás. Ha legitím hatalommal legitím hatalom áll szemben, ha legitím hatalmat legitím hatalom korlátoz, ezzel mindenkinek növekszik a szabadsága, aki a közhatalom körén kívül áll. E következmény miatt kiemelkedő jelentőségű az alkotmányosság szempontjából a hatalommegosztás checks and balances rendszere. Lehet, hogy megvalósítható az állam redukálásának, minimalizálásának ortodox liberális követelménye, de nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez általánosságban eleve kudarcra ítélt törekvés. Elképzelhető, hogy az állam kényszerítő eszközeinek szertárából ki lehet dobni egyet s mást, ám a szervező és szolgáltató állam hatóköre – minden valószínűség szerint – nemcsak hogy nem csökkenthető, hanem egyenesen növekedni fog. A szolgáltató állam tevékenységének spontaneitása és önkényessége éppenséggel nem korlátozható a demokrácia formáival, sőt a demokrácia az állami tevékenység bővülésének egyik fő előidézője. Miközben azonban az állam – nem klasszikus közvetlenül kényszerítő, hanem közvetett gazdasági, szervező, szolgáltató, ideológiai – hatalma növekszik, e hatalom erejét azzal lehet viszonylagosan kisebbé tenni, ha az államon belüli értelmes feszültségekkel annak súlyát relativizálják. A törvényhozó hatalom például nem azzal tehető alkotmányosan "megszelídítették", ha hatókörét korlátozzák, mert ennek a törekvésnek a sok forrásból táplálkozó jogalkotási szükséglet – esetleg kerülő úton – úgyszólván útjában áll. Nem alkalmas a törvényhozás korlátozására a demokratikus követelmények fokozása sem, mert ez éppen a jogalkotás újabb és újabb szükségleteit hozza felszínre. Korlátozó jellegű azonban, ha az erősödő törvényhozásnak hasonlóképpen erősödő fékjei vannak – mondjuk – az alkotmánybíráskodás normakontroll jogosítványai, az államfő törvényszentesítési hatásköre vagy a kormány végrehajtási autonómiája formájában. A checks and balances típusú hatalommegosztásban – amely meglehetősen messze áll az alkotmányjogban túlságosan meghonosodott Montesquieu-féle hatalommegosztási elmélettől¹⁸ – van ugyan funkciója a demokráciának, de az csak a funkciók egyike. A realista hatalommegosztás nemcsak az egyes hatalmi ágakat egyensúlyozza ki, de a legitimációs elvek között is egyensúlyt teremt. Az amerikai alkotmány magasztalói kimutatták, hogy az egyaránt tartalmazza a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus hatalomgyakorlás elveit, s az új típusú alkotmányos – azaz hatalomkorlátozó – legitimitás megteremtése érdekében magába olvasztja a tradicionális, a racionális és a demokratikus legitimitás igazolási eljárásait is.¹⁹ Ha az állam minősége szempontjából van értéke annak, hogy az állam ésszerűen korlátozott hatalmat gyakoroljon, akkor nem csak a demokratikus hatalomgyakorlás feltételeinek megteremtése szükséges, hanem a demokratikus alapú állami működés korlátozása is. Az alkotmányos legitimációjú államban a demokratikus elv alkalmazási köre mindig korlátozott.

¹⁷ Vö. Szent Pál levele a galatákhoz: 5,6.

¹⁸ Ld. részletesen Sári János: A hatalommegosztás. Budapest: Osiris 1995. 37. skk. p.

¹⁹ Ld. erről Ernst Fraenkel: Das amerikanische Regierungssystem (2. Aufl.). Köln – Opladen: Westdeutscher 1962. 39. skk. p.

Az alkotmányos legitimitációra igényt formáló államban a hatalomnak van külső – vagy a természetjog észjárását követve: felettes – korlátja is. Ez a korlát az alapvető, az emberi jogok mentén húzódik. Az emberi jogok léte és tartalma semmilyen legitimitációjú hatalmi döntés tárgya sem lehet. Az alapvető jogok éppen azért alapvetőek és az ember lényegéhez tartozóak, mert még a legkiterjedtebb demokratikus eljárásban született döntések sem szüntethetik meg vagy korlátozhatják azokat. Bár az eljárásnak viszonylag önálló legitimitációs értéke lehet,²⁰ az alapvető jogok határait átlépve a demokratikus eljárások legitimáló hatása véget ér. Az alapvető jogok felett semmilyen demokratikus elv szerint sem lehet rendelkezni. E ponton túl a demokrácia már a totális uralom eredőjévé válik, s alkalmatlan arra, hogy az alkotmányos legitimitáshoz hozzájáruljon.

A hatalommegosztás elvének és az alapvető jogoknak az államhatalom korlátozásában játszott szerepéből ara is lehetne következtetni, hogy a belső és külső korlátozó tényezők mennyisége az állam minőségét, azaz legitimitását közvetlenül meghatározza. Ez a következtetés azonban csak a hatalommegosztás tekintetében helytálló. A checks and balances rendszer valóban csak akkor funkcionál optimálisan, ha minden hatalmi centrumnak, az összes hatalmi szempontból releváns állami szervnek van kiegyensúlyozó ellenpólusa. Ez bizonyos értelemben mennyiségi kérdés. Az alapvető jogok esetében azonban ez a mennyiségi szemlélet már nem alkalmazható. Az alapvető jog e minősége abból ered, hogy a jogosultságok rendszerében azon a végső ponton található, ahonnan a jogrendszer további tételeire jogi logikával már nem lehet következtetni. Bár a jogilag kifejezhető életviszonyok igen változatosak, ilyen végső pontok mégis sincsenek túlságosan nagy számban. Így az alapvető jogok számának növelése előbb-utóbb azzal a következménnyel jár, hogy e jogok elveszítik "alapvető" jellegüket. Az emberi méltóság valóságos alapjoga mellett nincs értelme például a körömvágáshoz való alapjogról rendelkezni. Az utóbbi nem a jogrendszer végső pontja, mivel más alapvető jogokból levezethető, illetve azokra visszavezethető.

Nemcsak az alapjogi hedonizmusnak, hanem az alapjogi aszkézisnek is káros hatása van azonban az alkotmányos legitimitás esélyeire. Kétségtelen, hogy az alapvető jogok – történetileg is – első rétegét a szabadságjogok, pontosabban: a szabadságok alkotják. Ebből azonban nem következik, hogy a szabadságjogok mellett más természetű alapvető jogok ne lennének. A negatív és a pozitív szabadság szerkezetének és konzekvenciáinak filozófiai és jogfilozófiai megkülönböztettségén túl²¹ a kétféle szabadság az alkotmányjogban sok tekintetben össze is fonódik. Meglehetősen furcsa és egyoldalú dolog az élethez való jogról beszélni a negatív szabadság értelmében, ha ehhez nem kapcsolódik a valamihez, a valamire való alapjog pozitív dimenziója is. Az élethez való alapjog egyszerre negatív természetű a büntetőjogban és pozitív természetű az egészségügyi ellátások jogában. Az sem meggyőző érv a pozitív szabadságok körébe tartozó szolgáltatási (gazdasági, szociális, kulturális) alapjogokkal szemben, hogy ezek nem hatalomkorlátozóak, hanem éppenséggel a hatalom elé állított korlátok átlépésére készítetik az államot. A szolgáltatási alapjogoknak is van mindenek előtt szabadságjogi tartalma, s ebben a vonatkozásban a hatalomkorlátozó jellegük közvetve érvényesül. De a szolgáltatási jogok közvetlenül is korlátozzák az állam hatalmát azzal, hogy a racionális cselekvés egy alapjogi minimumára kényszerítik. Az állam hatalma kevésbé korlátozott, ha egyaránt megteheti, hogy alapjogi keretek között nyújt vagy nem nyújt

²⁰ Vö. Niklas Luhmann: *Legitimation durch Verfahren*. Frankfurt aM.: Suhrkamp 1976.

²¹ Ld. eről: Isaiah Berlin: *A szabadság két fogalma* (1958); In.: Uő.: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa 1990. 334. skk. p.

egy meghatározott szolgáltatást, s korlátozottabb, ha csak azt teheti meg, hogy nyújtja az alapjogként garantált szolgáltatást. A szolgáltatási alapjogok hatása az egyén szabadságára alig különbözik attól a szabadság-vesztéstől, amely azzal keletkezett, hogy az állam megtiltotta az önbíráskodást, s ahelyett az alapvető szabadságjogokkal telítődött állami igazságszolgáltatási monopólium igénybevételére kötelezi a jogkeresőket. Azt állítom tehát, hogy a korlátozott államhatalom igazolására alkalmazott alkotmányos legitimitáció nem nélkülözheti a szabadságjogoktól elkülönített szolgáltatási alapjogok csoportját sem. Csökken az alkotmányos legitimitása annak az államnak, amely nem fogalmaz meg alapjogként a szolgáltatásiban való részesedési jogosultságokat.

V. Népszavazás és alkotmányosság

Az alkotmányosság legitimitációs értékét az adja, hogy követelményeket támaszt az államhatalom korlátozása érdekében és igazolja a korlátozások helyességét. Az államhatalomnak korlátozottnak kell lennie ahhoz, hogy bármilyen más – akár tradicionális, akár racionális, akár demokratikus – minősége érvényesülhessen. Éppen ezért a demokrácia formáinak létjogosultságát is az adja meg, hogy mennyiben járulnak hozzá a korlátozott államhatalom kialakításához és fennmaradásához. A demokrácia egyik formájának sincs önmagában értéke, következésképpen sem a képviseleti, sem a közvetlen demokrácia elsőbbsége nem állapítható meg saját értékrendje alapján. De a gondolatmenet fordítottja is igaz: a demokrácia egyik változata sem zárható ki más érvelés alapján, minthogy nincs hatása a hatalom korlátozására. Elvileg egyenértékű hatalomgyakorlási formaként elképzelhető a tiszta képviseleti, s ugyanúgy a tiszta közvetlen – népszavazásos – demokrácia is.

Éppen az alkotmányos legitimitás tartalmára és funkciójára tekintettel azt kell mégis állítani, hogy a hatalom korlátozásának a népszavazásos demokratikus forma keretei között rendelkezésre álló lehetőségei kisebbek, mint a közvetett, képviseleti demokrácia esetében²² A népszavazás útján megvalósuló közvetlen demokratikus hatalomgyakorlás esetén a hatalomkorlátozás egyik összetevője: a hatalommegosztás gyakorlatilag nem alkalmazható. A népszavazásnak nincs checks and balances típusú belső ellensúlya. Ilyen ellensúly csak akkor lenne képezhető, ha a népszavazás a közvélemény jogilag irreleváns kinyilvánításának formájaként intézményesülne. A nagy döntési kompetenciával rendelkező népszavazási rendszerek tehát nehézkesen illeszthetők be az alkotmányosság követelményei közé.

Más kérdés, hogy a népszavazásos közvetlen demokrácia lehet ellensúlya a képviseleti közvetett demokráciának – és fordítva –, ha a demokrácia kétféle modellje között komplementer hatalommegosztás van. Ehhez azonban a népszavazásos demokrácia hatókörének racionális korlátozása szükséges. Ha a közvetett és a közvetlen demokrácia alkalmazhatósága – miként például Magyarországon – lényegében a hatalmi kérdések azonos körét takarja, akkor a hatalomgyakorlás tényezői nem korlátozva, hanem versenyztetve vannak. A kétféle demokratikus hatalmi forma közötti versengés éppen nem a hatalom korlátozására, hanem a hatalmi keretek túllépésére ösztönöz. Az alkotmányosság követelményéből tehát nem az következik, hogy a hatalomgyakorlás

²² Vö. Max Weber: 7. (lj.) 273. p.; és Sajó András: (6.lj.) 96. skk. p.

kizárólagos képviseleti úton valósuljon meg, hanem csak az, hogy a képviseleti demokráciának a közvetlen ne konkurens, hanem korlátja legyen. Adott esetben a hatalom korlátozásának lehetőségei egyenesen megkövetelhetik, hogy a közvetett demokratikus hatalomgyakorlás a közvetlen népszavazásos demokrácia technikáival felülbírálhatóak vagy helyettesíthetőek legyenek.

A népszavazásos demokrácia létjogosultságát az adja, ha hozzájárul a hatalom korlátozásához. Alkotmányos legitimitása tehát nem szükségképpen. Ugyanígy nincs szükségképpen modellje annak sem, hogy a népszavazásra a procedurális demokrácia melyik lehetséges változatát alkalmazzák. Általánosan elterjedt gyakorlat, hogy a népszavazásnak a demokrácia teljes körű döntési modelljéhez közelítő változatot kell megvalósítania. Ennek tipikus megoldása, hogy a szavazópolgárok többségének részvételével többségi döntés szülessen. Ha a népszavazás ezt a kettős küszöböt nem lépi át, akkor jogi jelentősége nincs. Alkotmányosan legitimálható azonban olyan népszavazási rendszer is, amely csak egy többségi küszöböt ismer, és pedig azt, amely a döntési alternatívák közötti választásra vonatkozik. A hatalomkorlátozás alkotmányos szempontjából elfogadható ezért az a népszavazási lehetőség is, amely a közvetlen demokrácia e formájának alkalmazását az érintettek aktivitásától, részvételi arányától függetlenül is megengedi.

VI. Ellenállási jog – demokrácia – alkotmányosság

Az eddigiekben amellet érveltem, hogy a mai állam értékeinek megalapozásában és igazolásában az alkotmányosság hatalomkorlátozó követelményei jobban felhasználhatóak, mint bármely más szokásos legitimációs eljárás. Az alkotmányos legitimáció képes integrálni a tradicionális, a racionális és a demokratikus igazolás elveit, míg azok külön-külön nem mutatják az integrációképesség említett értékét. Mindemellet az alkotmányos legitimitás sem abszolút érvényű. Valahol elkezdődik és valahol véget ér. Természetének és lehetőségeinek megértése szempontjából nagy jelentőségűek azok a határesetek, amelyek általában is relativizálják az állami tevékenységét értékeit. Ezek között a határesetek között talán a legfontosabb az ellenállási jog problémája.²³

Az ellenállási jog a legközvetlenebbül összefügg a demokrácia klasszikus értelmével. Az ellenállás során ugyanis a nép közvetlenül, az állami intézmények igénybevétele nélkül gyakorol hatalmat. Az ellenállásban nem a nép hatalomra való befolyása fejeződik ki – mint a népszavazásnál vagy a képviseleti választásnál –, hanem közvetlenül maga a néphatalom. Az ellenállási jog a demokrácia elvei szerint mégsem igazolható, mert akkor nem az ellenálláshoz való jogról, hanem a forradalomhoz való jogról kellene beszélni. Valójában az ellenállási jog is a korlátozott államhatalom alkotmányos követelményeire igazodik. Az ellenállási jog nem terjedhet túl az alkotmányosság hatalomkorlátozó elvein. Az az ellenállás, amely a korlátozott hatalom megkötöttségeinek feloldására, vagyis a hatalom expanziójára irányul, ellentétes az alkotmányosság elveivel. Ez az ellenállás alkotmányosan illegitim. Ezt az illegitimitást

²³ Ld. erről Ingo von Münch: Widerstandsrecht als Verfassungsproblem. In.: Katolische Akademie (Hrsg.): Widerstand in der Demokratie. Hamburg: Vier-Türme 1983. 21. skk. p.

az sem teszi elfogadhatóvá és igazolhatóvá, ha mégoly demokratikus formában valósult is meg.

Az alkotmányos legitimitásban – mint láttuk – van helye és funkciója a többi legitimitációs formának is. Így az alkotmányosság nem csak hatalomkorlátozást, demokráciát, tradícióvá szilárdult politikai kultúrát jelent, hanem racionális hatékonyságot is. Ha a korlátozott hatalom hatékonysága elvész, akkor az alkotmányos legitimitálás üres frázissá válik. Az alkotmányos hatalomkorlátozásnak tehát a hatékonyság megtartásának követelménye szab gátat.²⁴ Ennek a hatékonyságnak a végső pontja a nép ellenállási joga. Ha a korlátozott hatalmú állam intézményei már nem képesek az önmaguk létalapját képező alkotmányos előírásokat érvényre juttatni, akkor az alkotmányvédelem joga a népre száll át. Az ellenállási jog éppen az alkotmány megtartására irányul, s ezért akkor is legitim, ha az alkotmányok normaszövegei erről a jogról hallgatnak.

ALBERT TAKÁCS

DEMOCRACY AND CONSTITUTIONALISM

(Summary)

There has been several endeavours by various experts in order to systematize the democratic and constitutional, or on the contrary totalitarian features of recent, former and ancient societies. While some sources are talking about the above mentioned features of the society the author exteriorizes his values and attributes realizing them in the presence of their liked, disliked or neutral type of state. The value of the state could not be realised in itself, but in its relations to external aims. Every state, which has a more or less segregated organ within the society, has to justify the value and significance of these goals. The legitimacy is the basic attribute and prerequisite of the existence and operation of the state. The issue of legitimacy becomes a real problem when the personal power (sovereign) and the institutional power (state) has a different meaning. There is no any value which could legitimate a certain political power. For the sake of protection of legitimacy, the power has to change its values from time to time. Beside the above mentioned issues, this study deals with several other questions of legitimacy.

According to the author's opinion, the required aims and quality, in general, of the state are not entirely guided by the principle and prerequisites of democracy. In the recent state, the influence of democracy, both theoretically and practically, is limited, hence it could be applied restrictedly. The insufficiencies and contradictions of democratic legitimacy are excessively enormous, therefore it is inadequate to use them as a basis of a desirable state. In support to the above mentioned statements, the author analyses the contents and forms of the democracy and points out the inadequacy and excess of democratic legitimacy.

²⁴ Vö.: Hans Kelsen: *Reine Rechtslehre* (2. Aufl.). Wien: Deuticke 1983. 212. skk. p.

There is a basic question: what is the required measure of democracy succeeding the constitutional democracy within the framework of a constitutional institutions system. The author makes a distinction between "procedural democracy" and "substantial democracy". The feature of the enter one is that the majority has power, strictly speaking this is a procedural element, but the minority has rights.

The precondition of surviance of the democracy is, when certain score values could not be eliminated during a democratic process. The substantial democracy is a limited democracy and incompatible with any totalitarian conception.

In connection with the consequences of the constitutionalism he verifies, from the period of French revolution, that countries could be considered as a legitimate, and in a certain sense democratic, state which exercise unlimited power, but they can't be qualified as a constitutional state. The "good", "desired" and "valuable" state ought to be a state excercising limited power. According to the above mentioned requirements the state is only secondly democratic, because not only the democratic power is the exclusive and most infallible source of public well being.

While the function of constitutionalism is to divide the private sphere and the sphere of competency and operation of limited powered state, on the other hand, the principle of democracy combines them.

Finally, the study deals with the question of referendum and constitutionalism, and touches upon other issues, like democracy, right of resistance, constitutionalism.